

Anna Korzeniewska-Lasota
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Zakres wolności sumienia i wyznania

Słowa kluczowe: wolność, wolność sumienia, wolność wyznania, zakres wolności, granice wolności.

Key words: Freedom, Freedom of Conscience, Religious Freedom, Scope of Liberty, Limits of Freedom.

Schlüsselworte: Freiheit, Glaubensfreiheit, Gesinnungsfreiheit, Bereich der Freiheit, Grenzen der Freiheit.

I. Wolność sumienia i wyznania jest podstawowym, przyrodzonym prawem człowieka. Zasadniczo wywodzona jest z wolności myśli. Jest jednym z fundamentów pluralistycznego społeczeństwa demokratycznego. Przedmiotem rozważań jest ustalenie, w aspekcie indywidualnym, normatywnej treści wolności sumienia i wyznania (religii) w świetle przepisów prawa polskiego oraz orzecznictwa sądowego, w szczególności orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka¹.

W ustawodawstwie polskim, w interesującym nas zakresie, funkcjonują pojęcia: „wolność sumienia i wyznania” oraz „wolność sumienia i religii”².

¹ Orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPCz) mają szczególne znaczenie dla omawianej problematyki, albowiem państwa – strony, w tym Polska, która ratyfikowała Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Dz.U., nr 85, poz. 427) ustawą z 2 października 1992 r., zobowiązała się zarówno do przestrzegania katalogu praw i wolności podstawowych zawartych w Konwencji, jak i podporządkowania się wyrokom ETPCz, orzekającego na podstawie Konwencji i uzupełniających ją Protokołów. Ponadto ETPCz ustalił, wspólną (mimo że regulacja prawna wolności sumienia i wyznania w poszczególnych państwach europejskich różni się) dla europejskich państw demokratycznych, treść normatywną zasady wolności sumienia i wyznania, dokonując, na kanwie rozpatrywanych spraw, wykładni przepisów Konwencji, a w szczególności jej art. 9, określającego właśnie wolność sumienia i wyznania.

² Niejednolitość terminów można zauważyć już w Konstytucji RP z 1997 r. W art. 53 ust. 1 ustawodawca posługuje się terminem „wolność sumienia i religii”, a w art. 48. ust. 1 używa już określenia „wolność sumienia i wyznania” (Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483).

Przez niektórych przedstawicieli doktryny terminy te bywają używane zamienne, choć niekoniecznie mają ten sam zakres znaczeniowy³. Na potrzeby niniejszej pracy przyjmuję, że pojęcia te są tożsame co do znaczenia⁴ i w trakcie rozważań będę posługiwała się pojęciem „wolność sumienia i wyznania”.

Przyjmując za Michałem Pietrzakiem, wolność sumienia i wyznania rozumiem szeroko jako „wewnętrzną, związaną z kształtowaniem się myśli i przekonań jednostki [aktywność człowieka – A.K.L.] w sprawach religii i zewnętrznej, polegającą na ujawnianiu tych myśli i przekonań oraz postępowaniu zgodnym z ich nakazami”⁵, czyli obejmującą swym zakresem podmiotowym zarówno osoby religijne, jak i areligijne.

Ustawodawca polski uregulował materię wolności sumienia i wyznania w kilku przepisach Konstytucji⁶, rozmieszczonych w różnych jej rozdziałach (metoda dyspersji)⁷. Wszystkie te przepisy mają charakter komplementarny, należy je zatem interpretować łącznie, w szerszym kontekście konstytucyjnym, z uwzględnieniem reguł wykładni systemowej⁸ oraz przy uwzględnieniu instrumentów międzynarodowych (w szczególności Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności) oraz rozwiniętego na ich podstawie orzecznictwa⁹.

Konstytucja już w preambule zaznacza pluralizm światopoglądowy, dychoomiczny podział na wierzących i niewierzących oraz „równość w prawach”¹⁰, wyrażając tym samym istotną, z punktu widzenia omawianej problematyki

Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r. (tekst jednolity z 16 listopada 2005 r. – Dz.U. z 2005 r., nr 231, poz. 1965), już w samej nazwie aktu, ale i dalej, posługuje się terminem „wolność sumienia i wyznania”, Kodeks karny w rozdziale XXIV penalizuje „Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania” (Kodeks karny ustawa z 6 czerwca 1997 r., Dz.U. z 1997 r., nr 88, poz. 553 ze zm.).

³ Por. T.J. Zieliński, *Klauzule prawnowyznaniowe jednolitego projektu Konstytucji RP (Uwagi de lege fundamentale ferenda)*, Państwo i Prawo 2 (1997), s. 83.

⁴ R. Sarkowicz, *Poziomowa interpretacja tekstu prawnego*, Kraków 1995, s. 22–29; R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1996, s. 61–69.

⁵ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 19.

⁶ Są to artykuły: 25, 32, 48 ust. 1, 53, 85 ust. 3, 191 ust. 1 pkt 5 oraz art. 233 ust. 2 Konstytucji RP.

⁷ J. Szymanek, *Konstytucyjna regulacja stosunków Państwo–Kościół (ujęcie komparatystyczne)*, Państwo i Prawo 4 (2000), s. 24–29.

⁸ Trybunał Konstytucyjny (dalej: TK) w wyroku z 2 grudnia 2009 r. w sprawie U 10/07 (Dz.U. z 2009 r., nr 210, poz. 1629) wskazuje, że treść normatywna przepisów konstytucyjnych określających wolność sumienia i wyznania winna być analizowana w świetle standardów demokratycznego państwa prawnego, jak również z uwzględnieniem polskich tradycji i uwarunkowań społecznych, które znalazły odzwierciedlenie w Konkordacie.

⁹ Tak TK w wyroku z 14 grudnia 2009, K 55/07, LEX 531412.

¹⁰ „[...] my Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski [...] w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej [...]” – fragment preambuły Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.

dyrektywę interpretacyjną, zakazującą różnicowania statusu jednostki ze względu na kryterium wyznawanego światopoglądu czy unifikacji światopoglądowej społeczności¹¹.

W rozdziale I Konstytucji zatytułowanym *Rzeczpospolita*, określającym najważniejsze zasady ustrojowe, ustrojodawca, regulując w art. 25 ust. 1 i 2 Konstytucji RP¹² zasadę równouprawnienia Kościołów i związków wyznaniowych oraz zasadę bezstronności państwa w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych nakreśla kierunek interpretacji pozostałych przepisów „wyznaniowych” wskazując, aby ich wykładnia była prowadzona w sposób „przyjazny” tym zasadom¹³, a więc w sposób zapewniający maksymalną możliwość realizacji wynikających z wolności wyznania uprawnień i to na zasadzie dobrowolności.

Podstawowym dla regulacji wolności światopoglądowej jednostki jest niewątpliwie art. 53 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r., który określa podmiotowy i przedmiotowy zakres omawianej wolności. Ustawodawca podmiotem tejsze wolności czyni każdego¹⁴, choć nie przesądzając, zwłaszcza w świetle art. 48 ust. 1¹⁵, czy z pełnej wolności wyznania mogą korzystać również osoby niepełnoletnie¹⁶.

Ustrojodawca nie definiuje wolności sumienia, wskazuje tylko jedno wynikające z niej uprawnienie, tj. prawo do odmowy służby wojskowej ze względu na tzw. sprzeciw sumienia¹⁷. Uprawnienie to, o szerszym zakresie, istnieje w odniesieniu do duchowieństwa¹⁸.

¹¹ Por. W. Brzozowski, *Konstytucyjna zasada dobra wspólnego*, Państwo i Prawo 11 (2006), s. 17–28; P. Borecki, *Status prawny osób bezwyznaniowych w Polsce*, Państwo i Prawo 4 (2007), s. 19–20.

¹² Art. 25 ust. 1 Konstytucji RP: „Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione” ust. 2: „Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym”.

¹³ Por. wyrok TK z 2 grudnia 2009 r., U 10/07, LEX nr 562823.

¹⁴ Art. 53 ust. 1 Konstytucji RP: „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”.

¹⁵ Art. 48 ust. 1 Konstytucji RP: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania”.

¹⁶ Aktualnie pozostają w tym zakresie rozważania T.J. Zielińskiego dotyczące wówczas jeszcze projektu obecnie obowiązującej Konstytucji RP, a zawarte w artykule *Klauzule prawno-wyznaniowe jednolitego projektu Konstytucji RP (Uwagi de lege fundamentale ferenda)*, s. 84. Por. A. Grześkowiak, *Aksjologia projektu Konstytucji RP* w: J. Krukowski (red.), *Ocena projektu Konstytucji RP Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego*, Lublin 1996, s. 21; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 75–76; B. Szmulik, *Wybrane aspekty ochrony rodziny w świetle uregulowań Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, w: B. Kałdona (red.), *Pomoc rodzinie dysfunkcyjnej*, Sandomierz–Stalowa Wola 2006, s. 290.

¹⁷ Art. 85 ust. 3 Konstytucji RP: „Obywatel, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, może być obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie”.

¹⁸ Szerzej: A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 255–256. Zob. wyrok NSA z 19 września 2000 r., III SA 1411/00, LEX nr 47198.

Konstytucja w art. 53 ust. 2–7 określa przedmiotowy zakres wolności wyznania (religii)¹⁹, wskazując wynikający z tej wolności zupełny katalog uprawnień²⁰. W ust. 2, cytując *in extenso*, ustrojodawca wskazuje, że „Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują”. Wśród szczegółowych uprawnień ustawodawca wymienia też, wspomniane już wyżej akcydentalnie, prawo rodziców do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami²¹ oraz prawo do pobierania nauki religii w szkole²².

Konstytucja omawianą wolność wyznania definiuje też negatywnie. Wyklucza bowiem zmuszanie kogokolwiek do uczestniczenia lub do nieuczestniczenia w praktykach religijnych²³. Tak negatywnie określona wolność, to wolność od przymusu w sprawach wyznaniowych, wolność od indoktrynacji, od bycia poddanym agitacji. Ustrojodawca, co czyni po raz pierwszy, gwarantuje też tzw. prawo do milczenia w kwestii swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania²⁴.

Powyższy, zawarty w Konstytucji, katalog wolności światopoglądowych, ocenić należy jako wystarczający i odpowiadający międzynarodowym standar-

¹⁹ Zauważalny jest tu wpływ Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Zob. P. Sarnecki: *Komentarz do artykułu 53*, w: L. Garlicki (red. nauk.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 4.

²⁰ W literaturze pojawiają się wątpliwości interpretacyjne, dotyczące sformułowania zawartego w art. 53 ust. 2 Konstytucji, a które zgłaszano już na etapie prac nad projektem Konstytucji (zob. J. Krukowski, *Państwo a Kościoły i Związki Wyznaniowe w projekcie Konstytucji RP*, w: J. Krukowski (red.), *Ocena projektu Konstytucji RP, Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego*, Lublin 1996, s. 149; T.J. Zieliński, op. cit., s. 83). Wątpliwości te dotyczą taksatywnego czy nie, katalogu uprawnień wynikających z wolności religii oraz czy wolność ta (religii) obejmuje również wolność wyznawców światopoglądu niereligijnego – zob. P. Borecki, *Status prawny*, s. 19–20.

²¹ Art. 53 ust. 3 Konstytucji RP: „Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. [...]”.

²² Art. 53 ust. 4 Konstytucji RP: „Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób”.

²³ Art. 53 ust. 6 Konstytucji RP: „Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych”.

²⁴ Art. 53. ust. 7 Konstytucji RP: „Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania”. Zob. W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej. Komentarz*, Kraków 2002, s. 64.

dom określania tejże wolności, w szczególności jako odpowiadający zapisom art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²⁵, wytyczającym zasadniczy kierunek określania treści normatywnych wolności wyznania we współczesnych społeczeństwach demokratycznych. Tak określony zakres wolności wyznania (w Konstytucji nazwanej „wolność religii”), nie obejmuje jednakże światopoglądu niereligijnego²⁶.

Dalszej konkretyzacji wolności sumienia i wyznania, określając otwarty katalog uprawnień jednostki w zakresie wolności wyznania, dokonano na mocy ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (dalej: ustawa o gwarancjach)²⁷. W myśl art. 2 tej ustawy, obywatele mogą tworzyć wspólnoty religijne, zgodnie z zasadami swojego wyznania uczestniczyć w czynnościach i obrzędach religijnych, wypełniać obowiązki religijne i obchodzić święta religijne, należeć lub nie do Kościołów i innych związków wyznaniowych, głosić swoją religię lub przekonania, wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami w sprawach religii, zachowywać milczenie w sprawach swojej religii lub przekonań, utrzymywać kontakty ze współwyznawcami (w tym uczestniczyć w pracach organizacji religijnych o zasięgu międzynarodowym), korzystać ze źródeł informacji na temat religii, wytwarzać i nabywać przedmioty potrzebne do celów kultu i praktyk religijnych oraz z nich korzystać, wytwarzać, nabywać i posiadać artykuły potrzebne do przestrzegania reguł religijnych, wybrać stan duchowny lub zakonny, zrzeszać się w organizacjach świeckich w celu realizacji zadań wynikających z wyznawanej religii bądź przekonań w sprawach religii oraz otrzymać pochówek zgodny z wyznawanymi zasadami religijnymi lub z przekonaniami w sprawach religii²⁸. Wolność religii obejmuje również prawo do zwolnienia od nauki i pracy w dni świąt religijnych, jeśli nie są one dniami ustawowo wolnymi od pracy²⁹.

²⁵ Art. 9 ust. 1 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”; ust. 2: „Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”. Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284, ze zm.

²⁶ Por. P. Borecki, *Status prawny*, s. 19-20; T.J. Zieliński, *Klauzule prawnowyznaniowe*, s. 83.

²⁷ Ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r. (tekst jednolity z 16 listopada 2005 r.) – Dz.U. z 2005 r., nr 231, poz. 1965.

²⁸ Ibidem, art. 2.

²⁹ Ibidem, art. 42.

Tak szerokie określenie zakresu wolności wyznania³⁰ należy uznać za zgodne z pojmowaniem domniemania „wolności” w społeczeństwie demokratycznym. Wyliczenie powyższych swobód wchodzących w zakres wolności wyznania, choć szerokie, nie jest i być nie może, wyczerpujące. Ustrojodawca i ustawodawca nie są bowiem w stanie wymienić zupełnego katalogu uprawnień, a ten, który wskazali, nie można interpretować jako jedynie możliwy.

Niezbędne jest zatem, w celu wyeliminowania, czy też przynajmniej zminimalizowania choćby potencjalnych konfliktów pomiędzy konstytucyjnymi i nie tylko, wolnościami (interesami) różnych osób (podmiotów), czy też interesami jednostki a interesami ogółu (społeczeństwa), określenie granic tychże wolności³¹. Ustrojodawca takie granice wyznacza. Przewiduje, dotyczącą wszystkich wolności konstytucyjnych, klauzulę delimitacyjną³² zawartą w art. 31 ust. 2: „Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych”, z której wynika ogólna zasada, że wolność jednostki kończy się tam (ma swoją granicę), gdzie następuje naruszenie wolności i praw innych osób oraz określa w art. 31 ust. 3³³ zamknięty katalog materialnych przesłanek dopuszczających ograniczenie konstytucyjnych wolności i praw³⁴ „tylko w ustawie³⁵ i tylko

³⁰ Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 16 lutego 1999 r. stanął na stanowisku, że „wolność religii jest ujmowana w normie konstytucyjnej bardzo szeroko, obejmuje bowiem wszelkie religie i przynależność do wszelkich związków wyznaniowych, a zatem nie jest ona ograniczona do uczestnictwa we wspólnotach religijnych tworzących formalną, wyodrębnioną strukturę organizacyjną i zarejestrowanych w stosownych rejestrach prowadzonych przez władzę publiczną. Bez wątpienia tak określona wolność religii obejmuje również wyznawców należących do kręgu »Świadków Jehowy«”. Wyrok TK z 16 lutego 1999 r., SK 11/98, Dz.U. z 1999 r., nr 20, poz. 182.

³¹ O wyznaczaniu granic konstytucyjnych praw podmiotowych zob. P. Tuleja, *Stosowanie konstytucji RP w świetle zasady jej nadrzędności (wybrane problemy)*, Zakamycze 2003, s. 142–147.

³² Zob. M. Piechowiak, *Klauzula limitacyjna a nienaruszalność praw i godności*, Przegląd Sejmowy 2 (2009), s. 56–57.

³³ Art. 31 ust. 3 Konstytucji RP: „Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”.

³⁴ Są to w myśl art. 31 ust. 3 Konstytucji RP: bezpieczeństwo lub porządek publiczny, ochrona środowiska, zdrowia i moralności publicznej. Katalog ten ma charakter zamknięty i nie powinien być interpretowany rozszerzająco. Por. wyrok TK z 25 lutego 1999 r., K 23/98, OTK 1992, nr 2, poz. 25.

³⁵ Formalna przesłanka ustanowienia ograniczeń wolności i praw „tylko w ustawie”, w orzecznictwie TK, nie oznacza jedynie wyłączności regulacji tej materii w ustawie, ale także wymóg odpowiedniej szczegółowości i kompletności regulacji, która winna określać podstawowe elementy ograniczenia wolności, wyznaczając zarys tego ograniczenia (ich rozwinięcie może nastąpić w akcie podustawowym). Jako niedopuszczalne Trybunał wskazał przyjmowanie w ustawie uregulowań blankietowych „pozostawiających organom władzy wykonawczej czy organom samorządu lokalnego swobodę normowania ostatecznego kształtu owych ograniczeń, a w szczególności wyznaczania zakresu tych ograniczeń”. Wyrok TK z 12 stycznia 2000 r., P 11/98, OTK 2000, nr 1, poz. 3. Pojęcie „przewidziane przez ustawę” [w kontekście art. 9 ust. 2 EKPCz i PW – AKL] wyjaśniał też ETPCz wywodząc, iż wskazanie to, „nie tylko wymaga, by kwestionowane środki miały jakąś podstawę prawną w prawie krajowym, lecz także nawiązują do jakości tego prawa”. Regulacja prawna powinna również precyzyjnie wskazywać

wtedy, gdy [ograniczenia te – A.K.L.] nie naruszają istoty wolności i praw, a są konieczne w demokratycznym państwie”³⁶. Ingerencja ustawodawcy, choć w konstytucyjnie określonych przypadkach dopuszczalna, nie może być zatem nadmierna (sprzeczna z zasadą proporcjonalności)³⁷. „Spośród możliwych środków działania należy wybierać możliwie najmniej uciążliwe dla podmiotów, wobec których mają być zastosowane, lub dolegliwe w stopniu nie większym niż jest to niezbędne dla osiągnięcia założonego celu”³⁸. Przy stosowaniu ograniczeń nieodzowna jest więc specyfika poszczególnych wolności i praw, których już sama „istota” nakreśla granice dopuszczalnych ograniczeń.

Powyższe uwagi dotyczące ograniczeń konstytucyjnych wolności i praw jednostki, mimo że nie wszystkie z przesłanek określonych w art. 31 ust. 3 zostały wymienione w art. 53 ust. 5 Konstytucji³⁹ (ustrojodawca nie wymienia bowiem kryterium ochrony środowiska oraz zakazu naruszania istoty wolności i praw) mają, biorąc w szczególności pod uwagę wykładnię systemową, zastosowanie do wolności sumienia i wyznania⁴⁰, a sformułowane tam ograniczenia należy rozumieć jednolicie. Wolność wyznania (jej uzewnętrznianie) może być zatem ograniczona jedynie w drodze ustawy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia, moralności, wolności i praw innych osób. Ponadto musi zaistnieć konieczność takowej ingerencji, zaś sama ingerencja musi pozostawać w racjonalnej i odpowiedniej proporcji⁴¹ do celów, których ochrona uzasadnia dokonane ograni-

zakres swobody udzielonej właściwym organom i sposób skorzystania z niej. Wyrok ETPCz z 26 października 2000 r., nr 30985/96, LEX nr 76728.

³⁶ Art. 31 ust. 3 Konstytucji RP.

³⁷ Sformułowana w orzecznictwie TK zasada proporcjonalności była rozwijana już na gruncie poprzednich uregulowań konstytucyjnych. W orzeczeniu z 26 kwietnia 1995 r. w sprawie K 11/94, OTK w 1995 r., cz. I, s. 133 Trybunał Konstytucyjny sformułował trzy pytania: „1) czy wprowadzona regulacja ustawodawcza jest w stanie doprowadzić do zamierzonych przez nią skutków; 2) czy regulacja ta jest niezbędna dla ochrony interesu publicznego, z którym jest powiązana; 3) czy efekty wprowadzanej regulacji pozostają w proporcji do ciężarów nakładanych przez nią na obywatela”, uznając, że udzielone na nie odpowiedzi pozwolą na dokonanie oceny czy doszło do naruszenia zakazu nadmiernej ingerencji (naruszenia zasady proporcjonalności). Do sformułowanych w tym orzeczeniu pytań, TK wielokrotnie odwoływał się w swoim dalszym orzecznictwie, np. w wyroku z 25 lutego 1999 r., K 23/98, OTK 1999, nr 2, poz. 25. Zob. też wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gdańsku z 13 września 2007 r. II SA/Gd 434/2007.

³⁸ Wyrok TK z 25 lutego 1999 r., K 23/98, OTK 1999, nr 2, poz. 25.

³⁹ Art. 53 ust. 5 Konstytucji RP: „Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób”.

⁴⁰ Por. też wyrok TK z 16 stycznia 1999 r., SK 11/98, OTK 1999, nr 2, poz. 22; wyrok TK z 12 stycznia 2000 r., P 11/98, OTK 2000, nr 1, poz. 3.

⁴¹ Zasadę proporcjonalności na tle art. 9 Konwencji wywiódł też ETPCz. W jednym z orzeczeń orzekł, że na wolność wyznania, aby pogodzić interesy różnych grup religijnych, można nałożyć ograniczenia, ale muszą one odpowiadać „pilnej potrzebie społecznej” oraz być „proporcjonalne do prawnie uzasadnionego celu, który ma zostać osiągnięty”. Wyrok ETPCz z 14 grudnia 1999 r., nr 38178/97, LEX nr 76923.

czenie⁴². Wolność sumienia i wyznania nie może być natomiast ograniczona w czasie stanów nadzwyczajnych: ani w czasie stanu wojennego i wyjątkowego⁴³, ani w stanie klęski żywiołowej⁴⁴.

Szczególną gwarancją wolności wyznania i sumienia jest art. 32 Konstytucji RP formujący zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie⁴⁵. Taką gwarancją jest również penalizacja czynów godzących w wolność wyznania. Kodeks karny z 1997 r. do kategorii przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania, i to ściganych z oskarżenia publicznego, zalicza dyskryminację wyznaniową⁴⁶, złośliwe przeszkadzanie w wykonywaniu aktów religijnych⁴⁷ oraz obrazę uczuć religijnych⁴⁸.

Powyższe uwagi w zakresie ograniczeń wolności sumienia i wyznania odnoszą się jedynie do sfery zewnętrznej tych wolności, nie można ich formułować w odniesieniu do sfery wewnętrznej. Wolność sumienia jest bowiem świadomością moralną człowieka (jego zdolnością do oceny moralnej) i trudno w takiej wewnętrznej sferze nawet wyobrazić sobie jakiegokolwiek ograniczenia prawne. Mogą one być bowiem formułowane tylko w odniesieniu do już uzewewnętrznionych form tej wolności, np. wypowiedianych poglądów, czy konkretnych działań bądź praktyk religijnych, a wówczas, choć mają swoje źródło w wolności sumienia, bardzo często wchodzą w zakres (krzyżują się) innych wolności (np. wolności słowa, opinii, zgromadzeń). Podobnie w przypadku wolności wyznania. W jej sferze wewnętrznej (zaangażowaniu duchowym w kwestie egzystencjalne) ograniczenia prawne czy ingerencja państwa, są niedopuszczalne. Ograniczenia sformułowane przez ustrojodawcę w art. 53 ust. 5 Konstytucji dotyczą zatem jedynie zewnętrznej sfery wolności sumienia

⁴² Por. wyrok TK z 12 stycznia 1999 r., P 2/98, Dz.U. z 1999 r., nr 3, poz. 30.

⁴³ Art. 233 ust. 1 Konstytucji RP wprost wskazuje, że „ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych [...] w art. 53 (sumienie i religia) [...]”.

⁴⁴ Z kolei w art. 233 ust. 3 Konstytucji RP ustrojodawca, wskazując jakie wolności i prawa mogą być ograniczone w ustawie określającej zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w stanie klęski żywiołowej nie wymienia art. 53 Konstytucji.

⁴⁵ Por. P. Borecki, *Położenie prawne wyznawców islamu w Polsce*, Państwo i Prawo 1 (2008), s. 79.

⁴⁶ Art. 194 Kodeksu karnego (dalej: KK): „Kto ogranicza człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”. Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553 ze zm.

⁴⁷ Art. 195 § 1 KK: „Kto złośliwie przeszkadza publicznemu wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. § 2. Tej samej karze podlega, kto złośliwie przeszkadza pogrzebowi, uroczystościom lub obrzędowi żałobnym”.

⁴⁸ Art. 196 KK: „Kto obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicznie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

i wyznania (religii). A sfera ta oznacza nie tylko możliwość reprezentowania swojego światopoglądu, ale również prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem⁴⁹. Nie oznacza to jednakże, że każde działanie motywowane lub wynikające z pobudek wyznaniowych lub z przekonań jest chronione⁵⁰. Europejski Trybunał Praw Człowieka za takie nie uznał m.in. noszenia chusty islamskiej w szkole publicznej (na terenie uniwersytetu w Istambule⁵¹) czy żądania skarżącej zezwolenia na pomoc przy popełnieniu samobójstwa⁵².

We współczesnych, z reguły pluralistycznych społeczeństwach, w których współistnieje wiele wyznań, może okazać się, że nałożenie ograniczeń na wolność uzewnętrzniania swego wyznania jest niezbędne z uwagi na konieczność pogodzenia interesów różnych grup i zapewnienia, że przekonania każdego są szanowane. Coraz częściej zachodzi więc potrzeba poszukiwania (wyznaczenia) równowagi pomiędzy podstawowymi wolnościami i prawami jednostki⁵³. Zdarza się bowiem, że uzewnętrznione formy wolności wyznania przekraczają zakreślone normatywnie granice. I tu nieodzowna jest rola organów stosujących prawo, które rozstrzygając, na tle konkretnych przypadków,

⁴⁹ Takie rozumienie wolności sumienia uwzględni ustawodawca w cyt. wyżej art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, jak i ustawodawca w art. 39 ustawy z 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (tekst jednolity z 21 lipca 2008 r., Dz.U. z 2008 r., nr 136, poz. 857): „Lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem, z zastrzeżeniem art. 30, z tym że ma obowiązek wskazać realne możliwości uzyskania tego świadczenia u innego lekarza lub w innym zakładzie opieki zdrowotnej oraz uzasadnić i odnotować ten fakt w dokumentacji medycznej. Lekarz wykonujący swój zawód na podstawie stosunku pracy lub w ramach służby ma ponadto obowiązek uprzedniego powiadomienia na piśmie przełożonego”. Art. 30: „Lekarz ma obowiązek udzielać pomocy lekarskiej w każdym przypadku, gdy zwłoka w jej udzieleniu mogłaby spowodować niebezpieczeństwo utraty życia, ciężkiego uszkodzenia ciała lub ciężkiego rozstroju zdrowia, oraz w innych przypadkach niecierpiących zwłoki”.

⁵⁰ Tak ETPCz w wyroku z 10 listopada 2005 r., nr 44774/98, LEX nr 165498 i wyroku z dnia 13 grudnia 2001 r., nr 45701/99, LEX nr 75817.

⁵¹ W wyroku ETPCz z 13 lutego 2003 r., nr 41340/98 (LEX nr 78075), Trybunał wskazał, że: „Państwo może ograniczyć wolność do uzewnętrzniania wyznania, na przykład poprzez zakaz noszenia chust islamskich, jeżeli korzystanie z tej wolności koliduje z celem chronienia praw i wolności innych, porządku publicznego i bezpieczeństwa publicznego”. Zob. też J. Falski, *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, Państwo i Prawo 6 (2006), s. 73-84.

⁵² W wyroku z 29 kwietnia 2002 r. ETPCz w sprawie nr 2346/02 (LEX nr 75647) orzekł: „Nie wszystkie poglądy i przekonania składają się na wyznanie w rozumieniu art. 9 ust. 1 Konwencji. Żądania skarżącej (zezwoleń na pomoc przy popełnieniu samobójstwa) nie pociągają za sobą żadnej z form uzewnętrzniania swojego wyznania lub przekonań w postaci uprawiania kultu, nauczania, praktykowania i czynności rytualnych. W pojęciu »praktykowanie« z art. 9 ust. 1 nie zawiera się każde działanie, które jest motywowane lub przedsięwzięte pod wpływem wyznania lub przekonań”.

⁵³ W. Janyga wskazuje, że jeśli uzewnętrznianie poglądów religijnych pochodzi od osób, które znalazły się w „przymusowej sytuacji” wspólnego przebywania ze sobą (np. nauczycielka – uczniowie) i uzewnętrznianie to nie jest ukierunkowane na prozelityzm, to nie dochodzi do naruszenia wolności sumienia i wyznania odbiorców. W. Janyga, *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (Na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003 r.)*, Państwo i Prawo 10 (2004), s. 91.

pojawiające się kolizje pomiędzy wolnościami czy prawami, ustalają granice pomiędzy nimi. Granice te może wyznaczać też prawo zwyczajowe.

II. Niektóre z dylematów powstałych na tle uzewnętrzniania wolności sumienia i wyznania były przedmiotem rozważań Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, niektóre z nich zostały poniżej omówione.

1. Nauczanie religii w szkołach

Kwestia nauczania religii w szkołach była przedmiotem rozważań zarówno Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, jak i Trybunału Konstytucyjnego. ETPCz prawo do nauczania religii wywodzi nie tylko z art. 9 Konwencji, ale także z art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności⁵⁴, wskazując, że nie ma znaczenia rozróżnienie pomiędzy nauczaniem państwowym a prywatnym, rozróżnienie pomiędzy nauczaniem religii a innych przedmiotów, albowiem w obu przypadkach chodzi o realizację celu, jakim jest pluralizm w nauczaniu. Stąd też Trybunał wywodzi pozytywny obowiązek po stronie państwa⁵⁵, tj. obowiązek podejmowania działań umożliwiających poszanowanie przekonań rodziców, w tym religijnych czy filozoficznych oraz uprawnienie państwa do przekazywania informacji religijnych poprzez włączanie ich w nauczanie szkolne, o ile oczywiście w procesie tym nie dochodzi do indoktrynacji⁵⁶.

W podobnym tonie ETPCz wypowiedział się w wyroku z 26 czerwca 2001 r., w sprawie Saniewski przeciwko Polsce. Nawiązując do wyrażanej już w orzecznictwie tezy, że wolność myśli, sumienia i wyznania jest jednym z fundamentów społeczeństwa demokratycznego, od której zależy pluralizm społeczeństw demokratycznych, Trybunał stwierdził m.in., że „Art. 9 Konwencji zapewnia ochronę przed religijną indoktrynacją ze strony Państwa. [...] chroni przede wszystkim sferę osobistych przekonań i wyznania religijnego [...] Nie stanowią pogwałcenia praw gwarantowanych przez art. 9 sytuacje, w których organizowana jest w szkołach państwowych dobrowolna edukacja religijna lub gdy istnieje możliwość zwolnienia z obowiązkowych zajęć z reli-

⁵⁴ Art. 2 Protokołu nr 1: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”. Dz.U. z 1995 r., nr 36, poz. 175.

⁵⁵ Tak też TK w wyroku z 2 grudnia 2009 r., U 10/07, LEX nr 562823.

⁵⁶ Wyrok ETPCz z 29 czerwca 2007 r., nr 15472/02. Por. Wyrok ETPCz z 22 października 2007 r., nr 21279/02, LEX nr 312925.

gii, a także gdy przewidziane jest przyznawanie na świadectwach szkolnych stopni za uczestnictwo w takich zajęciach lub w alternatywnych zajęciach z etyki⁵⁷.

Podobne stanowisko zajmował kilkakrotnie Trybunał Konstytucyjny, który prawo do nauczania religii wywodził z art. 53 ust. 1-4 Konstytucji i wskazywał, że to władze publiczne decydują o prawie do wolności wyznania (religii) ani prawie do nauczania religii. Władze jedynie określają i realizują gwarancje tejsze wolności, w tym gwarancje nauczania religii⁵⁸. Zasada świeckości, jak i neutralności państwa, jak wywodził Trybunał, nie oznaczają zatem zakazu nauczania religii w szkołach publicznych, albowiem nauczanie to może odbywać się na życzenie rodziców lub – w określonych przypadkach – na życzenie uczniów⁵⁹. W opinii Trybunału, wprowadzenie nauki religii do szkół, przy spełnieniu podstawowych wymogów wynikających z Konstytucji (wymogu swobodnego wyboru przedmiotu, braku jego sprzeczności z wyznawanym światopoglądem lub przekonaniami religijnymi dokonujących wyboru rodziców (uczniów), poszanowaniu (nienaruszaniu) wolności sumienia i wyznania innych osób – art. 53 ust. 3–4 i art. 48 ust. 1 Konstytucji) rodzi określone konsekwencje. Taką konsekwencją jest umieszczanie ocen z religii na świadectwach szkolnych w szkołach publicznych i wliczanie ich do średniej ocen w klasyfikacji końcowej, obok średniej ocen z etyki i z obowiązkowych zajęć edukacyjnych⁶⁰.

2. Sprawa krzyży w miejscach publicznych

Konstytucyjność umieszczenia krzyża w miejscu publicznym (szkole) Trybunał Konstytucyjny badał w sprawach K 11/90 oraz U 12/92. W pierwszej z nich Trybunał badał zarzut sprzeczności pkt 1 Instrukcji Ministra Edukacji Narodowej z 3 sierpnia 1990 r. oraz z 24 sierpnia 1990 r. z art. 2 pkt 5 ustawy z 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, a przez to naruszenie także art. 82 ust. 1 ówczesnie obowiązującej Konstytucji. Stwier-

⁵⁷ Wyrok ETPCz z 26 czerwca 2001 r., nr 40319/98, LEX nr 48032.

⁵⁸ Wyrok TK z 2 grudnia 2009 r., U 10/07, LEX nr 562823. Wyrok TK z 5 maja 1998 r., K 35/97 –>www.trybunal.gov.pl<.

⁵⁹ Orzeczenie TK z 20 kwietnia 1993 r., U. 12/92 –>www.trybunal.gov.pl<.

⁶⁰ Por. orzeczenie TK z 20 kwietnia 1993 r., U 12/92, wyrok TK z 2 grudnia 2009 r., U 10/07, wyrok TK z 5 maja 1998 r., K 35/97 i orzeczenie TK z 30 stycznia 1991 r., K 11/90. Odmienne stanowisko wyraziła w swoim zdaniu odrębnym do wyroku TK z 2 grudnia 2009 r. w sprawie U 10/07 sędzina TK Ewa Łętowska. Zob. zdanie odrębne sędziny TK Ewy Łętowskiej do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 2 grudnia 2009 r., sygn. akt U 10/07, LEX nr 562823. Zob. też K. Bem, Głosa do wyroku TK z 2 grudnia 2009 r., U 10/07, LEX/el 2010; P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, Państwo i Prawo 5 (2010), s. 18–32.

dził wówczas, że możliwość umieszczenia krzyża czy odmawiania modlitwy wynika z art. 15 ust. 2 ustawy z 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego⁶¹, a instrukcja z 24 sierpnia możliwość tę obwarowuje wieloma warunkami (dobrowolność odmawiania modlitwy, szczególny takt nauczycieli, delikatność, zwrócenie uwagi na sytuację uczniów innych wyznań i niewierzących, modlitwa nie może być przyczyną konfliktu w szkole lub poczucia dyskryminacji niektórych osób), świadczącymi o liczeniu się z innymi wyznaniem oraz z niewierzącymi⁶².

W drugim przypadku Trybunał Konstytucyjny analizował zgodność § 12 Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w szkołach publicznych⁶³ z art. 6 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz z art. 82 ust. 1 ówczesznie obowiązującej Konstytucji. W wydanym 20 kwietnia 1993 r. orzeczeniu Trybunał stwierdził, że § 12 wyżej wymienionego rozporządzenia w brzmieniu: „W pomieszczeniach szkolnych może być umieszczony krzyż. W szkole można także odmawiać modlitwę przed i po zajęciach. Odmawianie modlitwy w szkole powinno być wyrazem wspólnego dążenia uczniów oraz taktu i delikatności ze strony nauczycieli i wychowawców”, wskazuje jedynie na możliwość, a nie na obowiązek umieszczania krzyża i odmawiania modlitwy, stwarzając tym samym warunki, co do możliwości wyboru brania przez ucznia udziału w tej czynności. Brak możliwości prawnych stosowania jakiegokolwiek przymusu wobec uczniów, jak wywodził dalej Trybunał, przesądza o konstytucyjności kwestionowanego przepisu⁶⁴.

Obecnością krzyży w budynkach publicznych zajmował się też Europejski Trybunał Praw Człowieka. 3 listopada 2009 r., orzekając w sprawie *Lautsi v. Włochy*, uznał, że wieszanie krzyży w klasach szkolnych to „naruszenie prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem” oraz wolności religijnej uczniów, a tym samym naruszenie art. 9 Konwencji. Trybunał wskazał, że „wolność od religijnego przymusu to nie tylko wolność od przymusu praktykowania religii, ale też wolność od religijnych symboli”⁶⁵.

18 marca 2011 r. Europejski Trybunał Praw Człowieka (Wielka Izba Trybunału) wydał orzeczenie w sprawie odwołania *Włoch* od powyższego orzeczenia. Trybunał odstąpił od swego poprzedniego stanowiska, sprzeciwiającego się krzyżom w szkołach. Tym razem Trybunał uznał, że obecność krzy-

⁶¹ Dz.U. nr 29, poz. 154, zm. Dz.U. z 1990 r., nr 51, poz. 297.

⁶² Orzeczenie TK z 30 stycznia 1991 r., K 11/90 – >www.trybunal.gov.pl<.

⁶³ Dz.U. z 1992 r., nr 36, poz. 155.

⁶⁴ Orzeczenie TK z 20 kwietnia 1993 r., U 12/92 – >www.trybunal.gov.pl<.

⁶⁵ Wyrok ETPCz z 3 listopada 2009 r., skarga nr 30814/06 – >www.echr.coe.int<.

za w szkołach nie jest powiązana z obowiązkiem nauczania religii chrześcijańskiej. Z przepisów krajowych nie wynika bowiem zakaz nauczania w szkołach innych religii, zależy to od woli rodziców i uczniów. Trybunał uznał również, że w szkołach włoskich nie ma indoktrynacji, a krzyż jest symbolem „pasywnym”⁶⁶.

Oceniając powyższe zagadnienie należy stwierdzić, że kwestia umieszczenia krzyży w miejscach publicznych jest wyjątkowo delikatna i dotyka szerszego problemu. Z jednej strony chodzi bowiem o zapewnienie jednostce możliwości prezentowania symboli religijnych⁶⁷, z drugiej o zapewnienie innym jednostkom możliwości wyboru, odnośnie do poddania się wpływowi tych symboli. Spełnienie tych wszystkich warunków, we współczesnych z reguły pluralistycznych społeczeństwach, nie jest łatwe⁶⁸.

3. Bezstronność państwa w kwestiach wyznaniowych a finansowanie kościelnych szkół wyższych

Trybunał Konstytucyjny, badając zgodność ustawy z 5 kwietnia 2006 r. o finansowaniu Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie z budżetu państwa⁶⁹, ustawy z 5 kwietnia 2006 r. o finansowaniu Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu z budżetu państwa⁷⁰ oraz ustawy z 5 kwietnia 2006 r. o finansowaniu Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej *Ignatianum* w Krakowie z budżetu państwa⁷¹ z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej (m.in. z art. 25 ust. 1–3 i art. 32 Konstytucji) dokonał wykładni zasady bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych. W wydanym w tej sprawie orzeczeniu Trybunał wywiódł, że zasada bezstronności nie wyklucza finansowania przez państwo szkół i uczelni prowadzonych przez wspólnoty religijne. Ich dotowanie nie jest opowiadaniem się przez państwo po stronie określonej religii, a urzeczywistnieniem prawa do nauki, albowiem pozwala jednostce dokonać wyboru uczelni zgodnie ze swoimi przekonaniem.

Takie stanowisko Trybunału, co do zasady, można uznać za słuszne, przy założeniu, które Trybunał kilkakrotnie wyraził w uzasadnieniu, a które w złożonym do przedmiotowego wyroku zdaniu odrębnym, aprobowała również

⁶⁶ Wyrok ETPCz z 18 marca 2011 r. – >www.echr.coe.int<.

⁶⁷ Zob. J. Falski, *Państwo laickie*, s. 73–84.

⁶⁸ Por. W. Janyga, *Wolność sumienia*, s. 87–90.

⁶⁹ Dz.U. nr 94, poz. 648.

⁷⁰ Ibidem, poz. 649.

⁷¹ Ibidem, poz. 650.

sędzina Ewa Łętowska. Otóż zasadny wydaje się wymóg uprzedniego uchwalenia „ustawy ramowej” formułującej obiektywne kryteria finansowania uczelni wyznaniowych, tzn. wskazania trybu rozpatrywania takich wniosków, przesłanek ich przyznawania, kontroli realizacji czy przejrzystości finansowania i dopiero później w oparciu o te kryteria podejmowania konkretnych decyzji co do przyznania bądź nie dotacji⁷².

4. Indywidualna wolność wyznania a możliwość jej uzewnętrzniania w ramach wspólnoty religijnej (organizacja wspólnoty religijnej)

Powyższą kwestię rozpatrywał Europejski Trybunał Praw Człowieka w sprawie 30985/96. W wydanym 26 października 2000 r. wyroku stwierdził, że udział w życiu wspólnoty religijnej mieści się w zakresie uzewnętrzniania swojego wyznania. Wyznawcy powinni mieć możliwość, bez jakiegokolwiek w tym zakresie ingerencji władz państwowych, wpływu na przywództwo w swojej wspólnotie. Działania państwa, które wyróżniają jednego z przywódców podzielonej wspólnoty, podjęte w celu jej zjednoczenia pod jednym przywództwem, są bowiem ingerencją w wolność wyznania⁷³.

Nie stanowi natomiast naruszenia wolności sumienia i wyznania, jak wywiódł Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z 13 sierpnia 2003 r. w sprawie VI ACa 81/03, wykluczenie z grona członków wspólnoty wyznaniowej (w tym konkretnym, rozpatrywanym przez Sąd przypadku, zboru Świadków Jehowy), czy odmowa przyjęcia do niej. Takie decyzje organów związków wyznaniowych nie mogą być bowiem przedmiotem kontroli sądu powszechnego⁷⁴. Naruszenie wskazanego dobra (wolności wyznania) mogłoby, jak wywiódł Sąd Apelacyjny, przejawiać się np. w narzucaniu przyjęcia określonej religii czy podejmowaniu określonych praktyk religijnych⁷⁵.

5. Wolność wyznania a wykonywanie służby wojskowej

Trybunał Konstytucyjny, rozpatrując skargę konstytucyjną żołnierza zawodowego – absolwenta uczelni wojskowej – stwierdził, że aktualnie już nieobowiązujący przepis § 132 ust. 4 Rozporządzenia Ministra Obrony Narodo-

⁷² Wyrok TK z 14 grudnia 2009 r., K 55/07, LEX nr 531412.

⁷³ Wyrok ETPCz z 26 października 2000 r., nr 30985/96, LEX nr 76728. Podobnie ETPCz w wyroku z 22 stycznia 2009 r., nr 412/03, LEX nr 478330 i wyroku z 13 grudnia 2001 r., nr 45701/99, LEX nr 75817.

⁷⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego (dalej: SA) w Warszawie z 13 sierpnia 2003 r., VI ACa 81/03, LEX VI ACa 81/03.

⁷⁵ Tak Sąd Najwyższy w wyroku z 12 czerwca 2002 r., III CKN 618/00, OSNC z 2003 r. nr 6, poz. 84.

wej z 19 grudnia 1996 r. w sprawie służby wojskowej żołnierzy zawodowych⁷⁶ nie jest niezgodny z art. 53 ust. 1 i 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Chodziło o sytuację, w której Minister Obrony Narodowej odmówił żołnierzowi powołującemu się na „sprzeciw sumienia” zwolnienia ze służby przed upływem 12 lat od ukończenia studiów, albowiem ten nie zwrócił kosztów zakwaterowania, wyżywienia i umundurowania otrzymanych w czasie studiów.

Trybunał Konstytucyjny wywiódł, że w tego rodzaju kolizji interesów, kiedy z jednej strony ściera się wolność wyznania, a z drugiej – ważny interes publiczny związany z bezpieczeństwem państwa („wartością, która w każdym demokratycznym porządku prawnym może, w granicach wyznaczonych niezbędnością, uzasadniać wkroczenie w prawa jednostki, nawet w prawa podstawowe”) rozwiązania należy szukać w zasadzie równego traktowania żołnierzy, a nie w wolności sumienia. W warunkach służby wojskowej nie może bowiem – jak stwierdził Trybunał Konstytucyjny – następować „pełne urzeczywistnienie wolności wyznania”, albowiem trudno byłoby oczekiwać, że obowiązujące regulacje stworzą rutynę czy dopuszczą swobodę opuszczenia służby wojskowej⁷⁷.

Kwestia sprzeciwu sumienia była też przedmiotem rozważań Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, który w wyroku wydanym 26 listopada 2008 r. wywiódł, że służba zastępcza ma charakter wyjątkowy i nie jest wystarczające jedynie zadeklarowanie pewnych wartości. Konieczne jest ich zobiektywizowanie, weryfikowalne ustalenie, że w konkretnym przypadku dochodzi do „konfliktu między przekonaniem poborowego, a pełnieniem służby wojskowej”⁷⁸.

Podsumowanie

Ustalenie zakresu wolności wyznania jest niewątpliwie trudne. Dotyka bowiem delikatnej i nieraz mało uchwytniej sfery wolności człowieka przy jednoczesnym nierzadko konflikcie z innymi, również podstawowymi wolnościami, prowadząc często do konieczności wyważenia tychże wolności. Nieodzowna jest zatem rola państwa jako neutralnego i bezstronnego organizatora praktykowania różnych wyznań i przekonań w kierunku zapewnienia tolerancji i harmonii wyznaniowej⁷⁹. Interesy indywidualne muszą więc czasami zostać podporządkowane interesom grupy, jedna grupa musi poczynić ustępstwa na

⁷⁶ Dz.U. z 1997 r., nr 7, poz. 38 ze zm.

⁷⁷ Wyrok TK z 16 lutego 1999 r., SK 11/98, LEX nr 36175.

⁷⁸ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 26 listopada 2008 r., II SA/Wa 1300/08, LEX nr 579804.

⁷⁹ Wyrok ETPCz z 10 listopada 2005 r., nr 44774/98, LEX nr 165498.

rzecz drugiej, większość (wyznaniowa) zapewnić odpowiednie traktowanie mniejszości tak, aby nie dochodziło do nadużywania pozycji dominującej.

Indywidualna wolność sumienia i wyznania została w prawie polskim szeroko określona i dobrze zabezpieczona. Wiele uprawnień wynikających z tych wolności wyartykułowano w Konstytucji, ustawie o gwarancjach, stworzono też formalne mechanizmy (środki) ich ochrony. Nie oznacza to jednak, że nie pojawiają się problemy⁸⁰ w szczególności na styku wolności wyznania z innymi wartościami, zwłaszcza religijnymi. Realizacja wolności sumienia i wyznania zależy bowiem często od respektowania w lokalnych społecznościach zasad pluralizmu społecznego, tolerancji dla odmiennych przekonań i wyznań (kultury demokratycznej społeczeństwa). W konkretnych przypadkach może bowiem dochodzić do presji zewnętrznej, która narusza swobodny w tym zakresie wybór jednostki (np. wybór w szkole religii czy etyki). Kiedy dochodzi do napięć na styku różnych wolności nieodzowna jest rola organów stosujących prawo – sądów najwyższych instancji, których orzecznictwo niewątpliwie kształtuje i uzupełnia zakreślony normatywnie zakres wolności, w tym wolności sumienia i wyznania, tak, jak ma to miejsce w przypadku orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

THE SCOPE OF FREEDOM OF CONSCIENCE AND RELIGION

(SUMMARY)

On the basis of the Polish law and court rulings, the author tries to establish in an individual aspect a normative content of individual freedom of conscience and religion (its scope). In her discussion she refers primarily to the rulings of the Constitutional Court and the European Court of Human Rights, which complement the normatively defined sphere of liberty in question.

BEREICH DER GESINNUNGS- UND GLAUBENSFREIHEIT

(ZUSAMMENFASSUNG)

Auf Grundlage von Gesetzen im Polnischen Recht, sowie der entsprechenden Rechtsprechung der Gerichte versucht die Autorin den normativen Inhalt der Gesinnungs- und Glaubensfreiheit (ihren Bereich) unter dem persönlichen Gesichtspunkt festzustellen. In ihren Überlegungen beruft sie sich vor allem auf Entscheidungen des Verfassungsgerichts und des Europäischen Gerichtshofes für Menschenrechte, welche den Bereich der angesprochenen Freiheiten ergänzen.

⁸⁰ Zob. P. Borecki, *Położenie prawne wyznawców islamu*, s. 72–84; idem, *Dylematy konstytucyjności prawnych zasad nauczania religii i etyki w szkole*, Państwo i Prawo 7 (2008), s. 63–72.